

УДК 321.015.001.73(477)

Ю. А. Немченко, доцент, канд. іст. наук
кафедра історії та світової політики ОНУ
к. 41, Французький бул. 24/26, м. Одеса-58
65058, Україна, 68-54-61

ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Процес становлення державності в Україні на демократичних засадах безпосередньо пов'язаний з втіленням в практику цінностей конституціоналізму. Оскільки в Україні на сучасному етапі відсутні достатні умови для реалізації цих цінностей, внесення змін до Конституції повинно бути політично виваженим та юридично обґрунтованим з урахуванням соціально-політичних реалій України.

Ключові слова: конституціоналізм, індивідуалізм, політична реформа, самоврядування, конституція

Соціально-політичне життя останніх років після прийняття нової Конституції України засвідчує наявність не тільки певних здобутків у державно-правовій сфері, а й ряду проблем, пов'язаних, зокрема, з конституційною реформою. Дискусії щодо політичної реформи спрямовані на пошук такої моделі конституції, яка не тільки б відповідала, в першу чергу, публічному інтересу, а й надавала усім без винятку гілкам державної влади необхідну легітимність, забезпечувала б повноту, врівноваженість наданих їм повноважень. Цього можна досягти, якщо ці зміни будуть пов'язані з розвитком конституціоналізму як підґрунтя конституційних перетворень.

Проблеми розвитку конституціоналізму в Україні, в тому числі і в конституційному процесі, знайшли своє відображення в науковій літературі [1]. Оскільки конституція має особливу соціальну цінність у національній державноправовій системі, вона суттєво впливає на весь спектр економічних, політичних і соціальних відносин. Тому науковий аналіз здійснення політичної реформи через вимір конституціоналізму є досить важливим. Його важливість підкреслюється і тим, що сьогодні йде жорстка конфронтація різних політичних сил щодо реформи, складно проходить процес формування парламентської більшості, гальмується законодавчий процес, знижується авторитет державних інституцій.

Конституціоналізм має історичне коріння, що пов'язане з політико-правовою традицією, започаткованою у XVII ст. практикою найбільш розвинутих на ті часи країн. Ідеали конституціоналізму були сформовані у період боротьби з абсолютизмом у Західній Європі з метою захисту від публічної влади індивідуальних прав та свобод та унеможливлення державного свавілля [2, с. 130]. Загальноприйнятим є визначення конституціоналізму як

державного правління (управління державними справами), обмеженого за змістом конституції, як юридичного акта найвищої сили [3, с. 25]. За деякими відмінностями таке визначення конституціоналізму є універсальним, оскільки охоплює два найважливіших моменти: обмеження правління держави та верховенство права.

Оскільки конституціоналізм з'явився на Заході, цілком природно, що він є підсумком довготривалої еволюції західної культури. Тільки в межах цієї культури сутність конституціоналізму розкривається повністю і його розвиток є цілком органічним.

Безпосередні передумови виникнення конституціоналізму знаходять свій прояв в індивідуалізації всього соціального життя. Саме індивідуалізм, протиставлення індивіда суспільству є початком еволюції західної держави і, відповідно, конституціоналізму. Індивідуалізація всього соціального життя починає впливати на все суспільство [4, с. 14]. Конфлікт між індивідуалістичною державною ідеологією та традиційною державною формою (монархія) можна було розв'язати лише раціоналізацією державної форми. Раціоналізація полягала в тому, що політична свідомість індивіда повинна була мати змогу проявити себе у практичній діяльності. Особа стає здатною усвідомити, що її життя залежить від неї самої, що вона може впливати на соціальні процеси, в тому числі і на державу, і на діяльність державних органів. В той же час вона усвідомлює необхідність обмеження особистої свободи заради розвитку суспільства, але суспільства, яке забезпечує її свободу, тобто заради забезпечення своєї свободи, своєї індивідуальності. Конституціоналізм прагне не тільки досягнути свободи індивіда шляхом прояснення відносин між правителями та підвладними, а також володарюючи в середині самої колегії [5, с. 50].

Раціоналізації піддавалась вся суспільна практика, всі її сторони: пізнання, виробництво та влада. Наслідками раціоналізації суспільної практики були: позитивізм в науці, капіталізм у виробництві, конституціоналізм в організації влади. Причому вони з'являються одночасно. Саме укріплення позитивізму, капіталізму та конституціоналізму в соціальній практиці перетворює суспільну діяльність в самодіяльність (самопізнання, самовиробництво, самоврядування) [4, с. 14].

Раціоналізацією державної форми і був конституціоналізм, сутністю якого є самоврядування індивідів. Але самоврядування в свою чергу може бути реальним лише за умови національної згоди, правового формалізму та інституціональної демократії [4, с. 15]. Індивідуалізація особи не виключає її з суспільної діяльності, а тим більше не протиставляє їй. Навпаки, індивідуалізація через самоврядування передбачає органічне засвоєння суспільного характеру діяльності людини. Тому раціоналізація державної форми являє собою загальнонаціональний консенсус з питань економічного та політичного устрою з урахуванням індивідуальних потреб кожної людини як індивіда.

Способом, за допомогою якого здійснюється раціоналізація державного життя, є правовий формалізм. Об'єднати індивідів для самоврядування мо-

жливо тільки через право. Саме право в цей час стає загальним універсальним посередником між окремими індивідами, найвищим авторитетом та незаперечною цінністю [4, с. 15]. Право визначає рівність та незалежність один від одного вільних індивідів за загальним для всіх масштабом. Це рівна міра свободи індивідів [6, с. 17].

Конституція держави саме втілює в собі правовий формалізм. Вона сама є нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили, норми якого мають пряму дію [7, с. 2]. В той же час вона є базою поточного законодавства. Система національного права, її внутрішня узгодженість та структурна єдність визначаються тим, що її ядром виступає конституція. Своїми нормами вона сприяє погодженості всього правового розвитку країни, систематизації права. Конституція стимулює подальший розвиток і оновлення законодавства, приведення його у відповідність з основним законом.

Конституція не тільки є формою буття конституціоналізму, а й забезпечує два інших його підґрунтя: національну згоду та інституціональну демократію. Так в преамбулі Конституції України визначаються стратегічні цілі прийняття Конституції: забезпечення прав і свобод людини і достойних умов її життя, укріплення громадянської згоди на землі України, розвитку та укріплення демократичної, соціальної та правової держави [7, с. 2].

Виходячи з вищеназваних передумов щодо виникнення та існування конституціоналізму і, перш за все, в політичній сфері, можна стверджувати, що в Україні, як і у всіх пострадянських республіках, на момент їх виникнення стовідсотково таких умов не існувало. Тому конституціоналізм не міг розвиватись без зовнішнього впливу. Перш за все, відсутня одна з головних передумов раціоналізації держави — конфлікт, протиставлення індивіда суспільству. Попередній тоталітарний режим нав'язував суспільству ідею “колективізму”, знищуючи особу, її індивідуальність, встановлюючи таку систему, де людина існує тільки як елемент спільноти. Як слушно зауважив відомий російський правознавець І. О. Ільїн: “Это жуткое, невиданное в истории биологическое явление — общество, спаянное страхом, инстинктом и злодейством, а не правом, не свободой, не духом, не гражданством и не государством” [8, с. 19]. Тому громадяни, які не усвідомили себе як особистості, не зможуть сприйняти самоврядування так само, як і самовиробництво. Також вони не зможуть сприйняти і самообмеження особистої свободи, яке обов’язково передбачає індивідуалізм.

Не можна не погодитись з думкою авторів, які стверджують, що “конституційний правопорядок як процес і стан реалізації конституційних норм відповідає високим міркам конституціоналізму. Є підстави вважати, що в Україні тільки йде процес становлення конституціоналізму, який базується на нормах Конституції України 1996 р., напрацюваннях вітчизняних державознавців і політичних діячів” [9, с. 14]. Це становлення конституціоналізму реалізується як через впровадження в конституційну структуру західних моделей конституціоналізму, так і через врахування вітчизняного конституційного досвіду. Саме “з’єднання цих двох підходів і, насампе-

ред, впровадження в конституційну систему України європейських цінностей повинно дати вагомі результати” [9, с. 15].

Все сказане зобов'язує ретельно проаналізувати відповідність Конституції України західній моделі конституціоналізму, про яку говорилося вище, і з урахуванням цього аналізу визначитись щодо доцільності та напрямів політичної реформи, проголошеної Указом Президента від 3 жовтня 2002 року.

Основною тезою Указу та проекту Закону “Про внесення змін до Конституції України” є перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. Фактично це основна проблема, яка визначається як чинник необхідності проведення політичної реформи. Причому наголошувалося, що президентсько-парламентська система відіграла дуже важливу історичну роль, забезпечуючи стабільність і суспільства, і держави. Але зараз змінилась ситуація в економіці — почалось поступове економічне зростання, в парламенті створена більшість, яка плідно співпрацює з урядом.

По-перше, чи дійсно в нас існує президентсько-парламентська республіка, від якої треба переходити до парламентсько-президентської? Сьогодні серед науковців з цього питання єдиної думки нема. О. Ф. Скакун вважає, що в Україні парламентсько-президентська республіка [10, с. 84], В. Ф. Погорілко [11, с. 163], О. Ф. Фрицький [12, с. 105] та інші [9, с. 27, 299, 315] відносять Україну до президентсько-парламентської республіки. На жаль, ні один з авторів не доводить свою думку, а лише констатує факт. Хоча проблема дуже важлива і потребує розв'язання. Тільки після її глибокого вивчення можна буде остаточно говорити, в якому напрямку треба проводити політичну реформу. Тим більше, що через рік після проголошення політичної реформи Президент повністю відійшов від проголошеного курсу і погодився з переходом до парламентської республіки. І останній проект, який був прийнятий Верховною Радою за суто суб'єктивних обставин, свідчить саме про перехід до парламентської республіки.

Але незалежно від назви сутність політичної реформи залишається незмінною — дати необхідні повноваження Верховній Раді і, насамперед, у сфері економіки. Мотивується це тим, що на сьогодні “немає чіткої взаємодії Кабінету Міністрів і парламенту в цій сфері... Відсутня і взаємна відповідальність за стан економічного розвитку країни... Парламент і уряд повинні нести взаємну відповідальність за розвиток економічної, соціальної та інших сфер життєдіяльності країни” [9, с. 299-300].

З точки зору класичного західного конституціоналізму це повинно бути саме так. Але для України, як і для всіх пострадянських держав, де конституціоналізм не має природніх коренів, таке розширення повноважень парламенту на даному етапі не має жодних підстав.

Сьогодні Верховна Рада складається з політичних партій та депутатів-мажоритарників, а з наступних виборів буде складатись виключно з політичних партій, які не мають соціального підґрунтя в суспільстві. Ці партії утворювались не знизу, як західні, а зверху. Тобто в Києві з'являвся лідер, який формував нібито партію, хоча фактично партія створювалась не для

вираження та захисту інтересів певної соціальної групи, а під конкретну особу. Партії і не могли створюватись під соціальну групу, тому що процес індивідуалізації та стратифікації суспільства не був визначальним фактором розвитку суспільства. Конфлікт між особою і суспільством існував (дисидентство), але він не мав вирішального значення, не визначав напрямку розвитку суспільства. Суспільство залишилось однорідною масою і не відбулося процесу його структуризації на соціальні верстви, які повинні бути представлені в парламенті політичними партіями.

З прийняттям Конституції, а ще раніше закону, що передбачав і пропорційну систему виборів, штучно створена політична еліта нав'язала суспільству конституційні цінності, які воно не поділяло і не було до них підготовлене. Людям, які не визнавали себе особистостями, дали можливість самим вирішувати свою долю і здійснювати самоврядування. Людина, яка взагалі не розуміла, що таке політична партія і для чого вона їй потрібна, повинна була вибрати з 30 партій (а взагалі їх більше 100) одну, яка б визначала і захищала її інтерес. Не кажучи вже про те, що люди не знали, що таке вибори, оскільки за радянських часів вибирали з одного. Тому партії пов'язувались тільки з лідерами, в дійсності так і було, і люди голосували за лідерів, а не за політичну платформу партії. А відтак ні про яке самоврядування, а тим більше раціоналізацію державної форми не може йти мова.

За таких умов парламент не став концентрацією зрозумілих народові головних політичних напрямів, які набувають значення і для держави. Сьогодні в суспільстві нема політичних формувань з чітко визначеними програмами, які б підтримувались переважною більшістю електорату. А саме такі партії, асоціації, об'єднання могли б стати ядром формування соціально-політичних платформ як необхідної умови комплектування сталого за своїм складом професійного парламенту [13, с. 19].

Парламент не став ареною, на якій рівноправно стикаються всі існуючі в даному суспільстві інтереси, оскільки депутати, політичні партії не є виразниками інтересів певних верств населення. Відсутність розвинутої партійної структури, яка опосередковує відносини між електоратом та парламентом, призвела до того, що парламент став ареною боротьби дрібних інтересів — амбіцій окремих депутатів, лідерів партій та фракцій, ніяк не пов'язаних з інтересами виборців. Як правило, це інтереси тієї чи іншої олігархічної чи бізнесової групи, а не інтереси певної соціальної групи, яку представляє та чи інша політична партія. “Своєчасному прийняттю якісних законів перешкоджає політизований підхід до законотворчої діяльності, домінування інтересів окремих осіб, фракцій, угруповань над інтересами і потребами держави, відсутність належного професіоналізму” [9, с. 27].

Про те, що політичні партії не представляють певної соціальної верстви, говорить і той факт, що, маючи понад 100 політичних партій, ми не маємо чітко виражених політичних платформ, які б відбивали потреби тієї чи іншої соціальної групи. Замість цього маємо тільки чвари та розколи в самих партіях та коаліціях.

Українська партійна верхівка швидко зрозуміла, що, маніпулюючи гаслами демократії та народного представництва, можна не напружуючись над вирішенням загальнодержавних проблем з успіхом вирішувати свої особисті, як правило, бізнесові проблеми, маючи на це мандат народу. Стає зрозумілим, чому більшість парламенту наполягала на введенні виключно пропорційної системи виборів, в тому числі і на місцевому рівні. Чому другим за цим кроком було зниження прохідного бар'єру з 4% до 3%, яке пояснювалось тим, щоб і найменші верстви населення, що нібито репрезентуються невеликими партіями, теж мали б змогу бути представленими в парламенті. Фактично це означає тільки одне: щоб найслабші політичні "лідери" мали змогу зайняти місце в парламенті та відстоювати свої особисті інтереси, оскільки вони не мають за собою певної соціальної групи, яка б мала право представляти свій соціальний інтерес в парламенті.

Ознакою відсутності дійсних політичних партій є відсутність в Україні опозиції. Опозиція становить сутність представницького правління. Якщо в нас і існує опозиція, то не проти методів та важелів побудови певного соціально-економічного проекту, а проти конкретних носіїв влади. Свого часу опозиція скандувала не "програму Кучми — геть!", а "Кучму — геть!". Сьогоднішні опозиціонери, якщо їх можна так назвати, повинні мати альтернативний проект свого бачення як ситуації, так і виходу з неї. Вони не мають того інструментарію, за допомогою якого опозиція може взяти владу. Не усунути конкретних її представників окремо чи всіх разом, а змінити зміст їхньої ідеології, систему побудови тієї політико-господарської піраміди, яка була задекларована і зводиться. Найбільше на що вони здатні — як у передвиборчій кампанії, так і після виборів — виливати відрами бруд на опонентів та перетрушувати брудну білизну.

Отже, за умови неструктурованості українського суспільства та відсутності внаслідок цього дійсних політичних партій, що виражають інтереси соціальних груп, а не окремих осіб, вбачається недоцільним розширювати повноваження парламенту. Необмеженість повноважень парламенту може призвести до його тиранії. А тиранія парламенту нічим не краща за тиранію президента, уряду або однієї політичної партії. Досвід зарубіжного парламентаризму свідчить, що на початку XX століття в країнах Європи, які переживали період багатопартійності, обиралися строкачі за складом парламенти, що заважало утворити стійку парламентську більшість, яка була б спроможна сформувати сильний уряд. Аналогічне становище, на жаль, складається нині в Україні. Тому мають бути вжиті дійові заходи, щоб не допустити тиранії парламенту, який буде узурпований політичними ділками, що захищають не інтереси суспільства, а свої особисті.

Не заперечуючи можливості і, навіть, за певних умов необхідності внесення змін до конституції, слід акцентувати увагу на тому, що саме вона містить в собі ідеологію конституціоналізму, втілює його основні елементи як через текст, так і через відповідну практику її застосування, є стрижнем вільного демократичного ладу, його основною складовою. Вона є стабілізуючим чинником у суспільно-політичному і державному житті. Тому

зміни до конституції повинні бути політично зваженими і юридично звіренними. Вони мають бути здійснювані, насамперед, у період стабілізації. Інакше може виникнути ситуація, коли кожна наступна конституційна поправка буде скасовувати попередню і стримувати державний розвиток.

Отже, враховуючи масштабність соціально-економічних перетворень, що здійснюються в умовах гострої економічної кризи і підвищеної політичної нестабільності, обумовлених повільним розгортанням демократичних процесів, слабкістю партій і громадських організацій, виправданим є прагнення сформувати сильну виконавчу владу з підпорядкуванням її всенародно обраному Президенту. Можливості такої моделі організації державної влади в Україні ще не вичерпані, а тому і нема необхідності внесення змін до діючої конституції.

Література

1. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії //Право України. — 1998. — № 5; Святоцький О., Чушенко В. Питання теорії і практики конституціоналізму в Україні //Право України. — 1998. — № 2; Іваненко Г. В. Деякі проблеми сучасного конституціоналізму в Україні. Актуальні проблеми політики: 36. наук. праць /Під ред. С. В. Ківалова. — Одеса. — 2002. — Вип. 13-14.; Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — Харків: Консул, 2002; та ін.
2. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — Харків: Консул, 2002. — 296 с.
3. Шаповал В. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії //Право України. — 1998. — № 5.
4. Пастухов В. Б. Россия-2000: цивилизационный выбор и конституционный шанс //Полис. — 1998. — № 6.
5. Шабо Ж.-Л. Конституции и конституционализм //Полис. — 1998. — № 6.
6. Нерсисянц В. С. Философия права: Учебник для вузов. — М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. — 652 с.
7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — К.: Юрінком, 1996. — 80 с.
8. Цит по: Мучник А. Г. Комментарий к Конституции Украины. — К.: Парламентське видво, 2000. — Кн. 1. — 254 с.
9. Конституційно-правові засади становлення української державності. — Х.: Право, 2003. — 328 с.
10. Скакун О. Ф. Теория государства и права: Учебник. — Харьков: Консул; Ун-т внутр. дел, 2000. — 704 с.
11. Конституційне право України /За ред. доктора юрид. наук, проф. В. Ф. Погорілка. — К.: Наукова думка, 1999. — 735 с.
12. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 536 с.
13. Святоцький О., Чушенко В. Питання теорії і практики конституціоналізму в Україні //Право України. — 1999. — № 2.

Ю. А. Немченко

кафедра истории и мировой политики ОНУ,
к. 41, Французский бул. 24/26,
г. Одесса-58, Украина

ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕФОРМА В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА

Резюме

Процесс становления государственности в Украине на демократических основах непосредственно связан с внедрением в его практику ценностей конституционализма. На современном этапе в Украине нет достаточных предпосылок для внедрения этих ценностей в полном объеме. Поэтому внесение изменений в конституцию должно быть политически взвешенным и юридически обоснованным с учетом социально-политических реалий современной Украины.

Ключевые слова: конституционализм, индивидуализм, политическая реформа, конституция

Y. A. Nemchenko

the chair of history and world politic, Odesa Il'ia Mechnikov National
University, room 41, French boulevard 24/26, Odesa-58, 65058, Ukraine

THE POLITICAL REFORM IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONALISM

Summary

The process of formation of State organization in Ukraine on democratic basis is directly connected with introduction in its practice values of constitutionalism. On the contemporary stage of development there are no sufficient premises for introduction these values in Ukraine to the full extend. That is why changes of Constitution must be politically meaningful and legally well-founded. The entire social-political situation in modern Ukraine must be taken into account as well.

Keywords: constitutionalism, individualism, political reform, constitution